

кандидат філологічних наук,
доцент, докторант кафедри
української мови
Одеського національного
університету імені І.І. Мечникова

УКРАЇНСЬКЕ УСНЕ МОВЛЕННЯ ЗА ПАМ'ЯТКАМИ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Українське усне мовлення виконує нині активну контактовстановлювальну роль у розмаїтій амплітуді різноманітних комунікативних практик. Ця широта суспільних функцій стає основою для розвитку й удосконалення української літературної мови, зокрема її усної форми.

Центральною проблемою усної форми літературної мови є вимова, вимовні норми. Вимовні норми натепер сформовані, але процес становлення орфоепічних норм української літературної мови залишається не досить вивченим. Вперше особливості української вимови розглядаються в теоретичних працях учених XIX ст. (О. Потєбня, П. Житецький, В. Науменко). Опис звукових особливостей, який фіксується у цих працях, був одночасно і теоретичним обґрунтуванням орфоєпії нової української літературної мови. Найістотніші вимовні риси української літературної мови, сформовані під впливом живого народного мовлення, представлені у вагомих теоретичних працях О. Синявського, М. Наконечного, М. Жовтобрюха, П. Тимошенка. Серед досліджень орфоєпічної системи української мови відомі праці В. Сімовича, Л. Булаховського, Н. Тоцької та ін. Історичній орфоєпії присвячені дослідження М. Фашенко, М. Микитин-Дружинець, О. Шонц.

Вимовні особливості української мови сягають своїм корінням у далеке минуле. Г. Півторак зазначає, що значна частина специфічних для української мови рис почала формуватися безпосередньо від праслов'янської мови, тобто від V – VI ст. Протягом другої половини I тис. після Р. Х. виникли такі фонетичні особливості: вибуховий задньоязиковий перетворився на фрикативний (замість *голова* стали вимовляти *голова*); відбулося взаємне зближення ненаголошених голосних [e] та [и] (*[v e "сна] весна, [ож u^e ve] оживе*) [15, с. 61]. Відомий український мовознавець О. Ткаченко у праці «Українська фонетика на історико-типологічному тлі» пов'язує із прямим чи опосередкованим впливом скіфо-аланської мови виникнення чотирьох фонетичних рис, властивих тільки для української мови: сильний ікавізм (наявність голосного *i* на місці колишнього *ŕ*); наявність фонем */u/* внаслідок злиття *ы* та *i*; збереження м'якого кінцевого *[y']*; твердість приголосного перед *e* із сильного *ь* [21, с. 16].

Вимовні особливості засвідчуються у пам'ятках давньо- та староукраїнської літературної мови, саме в них фіксуються ті зміни, які відбувалися у мовленні людей і які становлять тепер орфоєпічну норму. Слід зазначити, що коли писарі давньоруського періоду чи староукраїнського припускалися «помилку» всупереч традицій, то це означало, що така мовна риса міцно закріпилася у тій чи іншій місцевості. Відбиття особливостей народного мовлення у писемних пам'ятках – важливе і надійне джерело для висвітлення початкового періоду в процесі становлення української орфоєпії. У пам'ятках давньоукраїнської, старої літературної мови відбилися риси живої народної мови, що згодом стали орфоєпічними, адже, як відомо, нова літературна мова жила двома джерелами – живою народною розмовною мовою та старою літературною традицією. На основі останнього джерела виявляється зв'язок нової літературної мови зі старою, який виявляється по-різному на всіх мовних рівнях. Цьому питанню приділена певна увага дослідників: вчені, аналізуючи мову пам'яток, вказують на основні фонетичні особливості української мови. Систематизація цих даних допоможе усвідомити, як у межах давньоукраїнської літературної мови певною мірою був підготовлений ґрунт для формування орфоєпічних норм нової літературної мови, тому обрана проблема, безперечно, є *актуальною*.

Наша мета – на основі писемних пам'яток представити процес вироблення вимовних літературних норм, показати глибину коріння сучасних вимовних норм та засвідчити зв'язок нової української літературної мови зі старою. *Об'єктом дослідження* є орфоєпія голосних, приголосних, звукосполук. *Предметом дослідження* є відбиття особливостей української народної вимови у пам'ятках давньоукраїнської літературної мови на основі наукових досліджень.

Давні тексти, на основі яких вивчається історія української літературної мови, хронологічно можна поділити на три великі групи: 1) пам'ятки доби Київської Русі, в яких відбилися риси південних давньоруських говірок, що лягли в основу мови української народності; 2) пам'ятки XIV – першої половини XVIII ст., що відбивають мову української народності й староукраїнську літературну мову; 3) пам'ятки другої половини XVIII – XIX ст., які відбивають формування української національної мови [12, с. 70].

Наша розвідка присвячена пам'яткам першої групи.

Пам'ятки становлять дуже цінне надбання нашої науки, культури. У найдавніших писемних пам'ятках Південної Русі (XI – XIII ст.), за свідченням Л. Булаховського, можна констатувати звукові особливості південноруських (південно-східнослов'янських) говірок [3, с. 44]. А. Кримський зазначає, що «писарі малоруські не хочаючи робили описки в дусі живої мови, через це ми з-під церковнослов'янської кори виловлюємо загальні зариси південноруської мови, якою говорили люди в літописній Київській великокнязівській державі» [9, с. 260]. Але, як твердить

П. Владимиров, джерела Київської Русі ілюструють, крім зразків давньоруської мови, і ті, у яких спостерігаються окремі фонетичні, граматичні риси, що ввійшли в систему української мови [5, с. 2–3].

Українська літературна мова XIV – XVIII ст. представлена діловими документами, літописними, історичними, полемічними та художніми творами. На відміну від літописів та інших літературних джерел, які мали лише елементи народної мови попередніх часів, українські грамоти відзначаються широким використанням народної мови. Лінгвістичний аналіз переконує, що мова староукраїнських грамот XIV – XVI ст. не являє собою простого копіювання діалектного мовлення, в ній у певній системі поєднані старокнижні й народні елементи, отже, це мова унормована, хоч, природно, для тієї доби не всі її норми були сталі й послідовні [6, с. 63].

Писемні пам'ятки всіх епох певною мірою відбивають вплив усного мовлення на літературну мову. Свідченням цьому є дослівні фіксації усної мови в різних писемних пам'ятках [10, с. 6]. Шлях розвитку української літературної мови XIV – XVIII ст. дуже показовий щодо цього. На думку вчених, у давній книжній українській літературній мові було чимало живих усномовних елементів [4, с. 3].

У найдавнішій пам'ятці – Остромировому Євангелії, за свідченням М. Козловського, простежується ствердіння шиплячих [8, с. 33], перехід [з] перед к, п, т, х, ф у [с]: *испрѣва* (33), *раскопа* (80) [8, с. 50–51].

Досліджуючи мову Святославового збірника 1073 р., А. Розенфельд зупиняється на випадках вживання и замість ы і навпаки, і доходить висновку: у збірнику Святослава дуже мало випадків вживання и замість ы: *ри-каю* (180), *риба* (251), більше випадків вживання ы замість и: *трызны* (92), *давыда* (142) [17, с. 12], що свідчить про відповідну вимову [и]. Свигтячий [з] у префіксах из-, без-, раз- зазнає асиміляції і оглушується: *бесплотъна* (9 об.), *расмотримъ* (12 об.) [17, с. 28]. Порівнюючи мову збірника Святослава 1076 р. з Галицьким Євангелієм XIII ст., В. Шимановський у монографії «Къ истории древнерусскихъ говоровъ» зазначає, що в збірнику наявні риси, властиві фонетиці української мови [23, с. 101–102].

Досить яскраві ознаки старої української мови у пам'ятці «Слово о полку Ігоревім». Основою мови «Слова» є жива усна східнослов'янська мова [16, с. 125]. Для мови «Слова» характерні поодинокі випадки вимови ненаголошеного [и] як [е]: *Володимеръ* [19, с. 9], збереження дзвінкості перед глухими: *тажко* [19, с. 59], перехід [е] в [о] після шиплячих: *чолка* [14, с. 145]. Звуковий бік мови «Слова о полку Ігоревім» характеризує В. Чапленко [22, с. 14].

Однією з типологічних ознак сучасної української літературної мови є подовження (за походженням подвоєння). Як бачимо, повна асиміляція [й] передньоязиковими приголосними відображена в писемних пам'ятках починаючи з XI ст.: *Иля, священъе* [1].

У мові творів В. Мономаха, як констатує С. Обнорський, виявляється асиміляція з (у прийменнику без) перед [с]: *бе сорома* (223), *бе сѣмене* (572) [14, с. 36–37].

Окремо слід згадати про напис на Тмутороканському камені. Як зазначає В. Русанівський: «Пам'ятка цікава, по-перше, бо вона автентична, по-друге, в ній відбиті ті мовні процеси, що були характерні до XI ст.: падіння глухих, вокалізація глухих, уживання глухих перед плавними» [18, с. 42].

За свідченням Л. Булаховського, в давніх пам'ятках фіксується перехід [е] в [о] після шиплячих перед дальшим твердим приголосним: *носящому* – в Лѣствиці XII ст. Групи рь, ль, ль між приголосними зустрічаються в «Житті Сави Освященного» XIII ст.: *яблыко*, в Луцькому Євангелії XIV ст.: *скрыжет* [3, с. 59].

Проводячи спостереження над мовою пам'яток, зокрема Мстиславового Євангелія (XII ст.) [7], Київського літопису (XII ст.) [11], галицько-волинських пам'яток [2]; [20], дослідники не зосереджують увагу на вимовних особливостях, а характеризують фонетичні риси джерел, зокрема перехід [ѣ], [о], [е] в [і] та ін.

Досліджуючи мову Виголексинського збірника XII – XIII ст., О. Соболевський виділяє випадки вживання е на місці и: *преде ревы* (5) і навпаки и на місці е: *мы находимъ в учиницы* (153) [20, с. 98].

Поодинокі випадки вживання и на місці ненаголошеного [е]: *в зимли* (109), е на місці ненаголошеного [и]: *блговоленесмъ* (71) зустрічаються, за свідченням В. Німчука, у Київському Псалтирі XIV ст. [13, с. 15].

Розглянувши особливості української народної вимови, відображені у давньоукраїнських пам'ятках, можемо висловити окремі думки з приводу важливої проблеми – зв'язку нової української літературної мови зі старою: наявність народнорозмовних, насамперед загальноукраїнських, вимовних явищ у пам'ятках, писаних старою книжною мовою, є свідченням того, що для нової української літературної мови був підготовлений ґрунт у старій літературній мові. Отже, між новою і старою, давньою українською літературною мовою існує зв'язок, органічна спадкоємність.

Важливо підкреслити й те, що найістотніші фонетичні риси української мови, які усталились у пам'ятках XI – XVIII ст., були властиві і середньонаддніпрянським говорам, що стали базою для формування фонетичної й орфоепічної систем нової української літературної мови.

Отже, орфоепічні особливості нової української літературної мови сягають корінням у стару літературну мову, де, незважаючи на книжний характер, відбиті особливості народної вимови, що згодом стали орфоепічними. Дані наукових досліджень, якими ми скористалися, дають підстави твердити про досить прозорі риси нової української літературної мови вже в староукраїнських пам'ятках. Ці риси, зокрема фонетичні, помітні вже в XII ст. Ближче до середини XIII і початку XIV ст. фонетична специфіка української мови стає виразнішою. У наукових працях подаються в основному фонетичні явища, специфічні для української мови, але є й суто вимовні.

Перспективи досліджень – на основі писемних пам'яток старої української літературної мови представити процес вироблення вимовних літературних норм, зокрема орфоепію голосних, приголосних, звукосполук.

Література:

1. Асиміляція і дисиміляція приголосних. URL: <https://studfiles.net/preview/5454403/>. Назва з екрана.
2. Бузук П. Нарис історії української мови: Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії: Зб. іст.-філол. відділу УАН. К., 1927. № 48 94 с.
3. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. К.: Вид-во АН УРСР, 1956. 220 с.
4. Взаємодія усних і писемних стилів мови. / М.А. Жовтобрюх, Г.М. Колесник, К.В. Ленець та ін. К.: Наук. думка, 1982. 180 с.
5. Владимировъ П.В. Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности от XI до XVII ст. К.: Тип. Завадзкаго, 1890. 42с. (Чтения в Ист. об-стве Нестора Летописца; Кн. 4.)
6. Жовтобрюх М.А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки літературної мови Мовознавство. 1976. № 4. С. 62–70.
7. Карский Е. Особенности письма и языка Мстислава Євангелия (XII ст.). Русский филологический вѣстникъ. Варшава, 1895. Т. 34. С. 169–193.
8. Козловскій М.М. Изслѣдованія по русскому языку. СПб., 1885–1895. Т. 1. С. 1–131.
9. Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. Твори: В 5 т. К., 1973. Т.3. С. 252–283.
10. Матвіяс І.Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах. Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. К., 1977. С. 5–31.
11. Мельничук О.С. Про мову Київського літопису XII століття. Мовознавство. 1983. № 2. С. 39–49.
12. Німчук В.В. Видання пам'яток української мови. Вісник АН УРСР. 1971. №1. С. 69–71.
13. Німчук В.В. Українська мова в Київському псалтирі 1397 року. Мовознавство. 1993. № 5. С. 9–21.
14. Обнорский С.П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. М.-Л.: АН УРСР, 1946. 199 с.
15. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. К.: ПАТ Віпол, 2014. 280 с.
16. Плющ П.П. Історія української літературної мови: Підручник для філол. спеціал. ун-тів та пед. ін-тів. К.: Вища шк., 1971. 423 с.
17. Розенфельд А. Языкъ «Святослава изборника 1073». Варшава: Тип. Варш. Учеб. округ., 1899. 49 с.
18. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. К.: АртЕк, 2001. 392 с.
19. Слово о плъку Игоревѣ Игоря, сына Святъслава, внука Ольгова. К.: Дніпро, 1985. 174 с.
20. Соболевский А. Очерки изъ истории русского языка. Б. м. и Б. и., 1884. 156 с.
21. Ткаченко О.Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. Мовознавство. 1998. № 2–3. С. 15–25.
22. Чапленко В. Мова «Слова о полку Игоревім». Вінніпег, 1950. 32 с.
23. Шимановский В. Къ истории древнерусскихъ говоровъ. Варшава: Тип. Ковалевского, 1887. 222 с. (розд. паг.).

Анотація

**М. ДРУЖИНЕЦЬ. УКРАЇНСЬКЕ УСНЕ МОВЛЕННЯ
ЗА ПАМ'ЯТКАМИ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**

Стаття присвячена вимовним особливостям української мови, зафіксованим у писемних пам'ятках давньоукраїнської літературної мови. Писемні джерела фіксують ті зміни, які відбувалися у мовленні людей і які становлять тепер орфоепічну норму. Історичні корені вимовних норм простежено на основі наукових досліджень.

Ключові слова: вимовні особливості, пам'ятки, давньоукраїнська літературна мова, наукові дослідження.

Анотация

**М. ДРУЖИНЕЦ, УКРАИНСКАЯ УСТНАЯ РЕЧЬ
В ПАМЯТНИКАХ ДРЕВНЕУКРАИНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА**

Статья посвящена орфоэпическим особенностям украинского языка, зафиксированным в письменных памятниках древнеукраинского литературного языка. Письменные источники фиксируют те изменения, которые происходили в речи людей и которые составляют теперь орфоэпические нормы. Исторические корни произносимых норм прослеживаются на основании научных исследований.

Ключевые слова: орфоэпические особенности, письменные памятники, древнерусский литературный язык, научные исследования.

Summary

**M. DRUZHYNETS. UKRAINIAN ORAL SPEECH IN THE CHARTERS
OF ANCIENT UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE**

The article is devoted to the orthoepic peculiarities of the Ukrainian language, recorded in the written charters of the ancient Ukrainian literary language. Written sources record those changes that took place in the speech of people and which became a writing norm further. The historical roots of spoken norms are traced through the scientific researches.

Key words: orthoepic peculiarities, written charters, ancient Ukrainian literary language, scientific researches.